

Лех Р. В.,

пошукувач

Приватного вищого навчального закладу
«Львівський університет бізнесу та права»

ЖЕРТВА НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЗЛОЧИНІВ – КЛЮЧОВЕ ПОНЯТТЯ ВІКТИМОЛОГІЇ

Анотація. Україна на сучасному етапі свого розвитку переживає глибоку соціальну та політичну кризу, а в її межах і стан усе більшої криміналізації багатьох сфер життєдіяльності, і на рівні масових явищ, і на індивідуальному рівні. Наслідком такої негативної ситуації є погіршення контролю з боку держави над злочинністю (від її індивідуальних проявів до терористичних), зниження життєвого рівня багатьох сімей, підвищена чутливість соціуму до психологічно подразнювальних факторів, правовий нігілізм і, як результат, сплеск насильства. Це потребує від практиків і науковців продовження вивчення цього явища та вироблення адекватних профілактичних, кримінологічних, кримінально-правових тощо заходів для нейтралізації загроз і загалом можливості його спричинення. Вивчення насильства неможливе без вивчення його наслідків і передумов, а також об'єкта такого насильства.

Інтерес до потерпілого, власне, і зумовлений тим, що він є необхідним елементом криміногенного конфлікту – одного зі складників, поряд із особою злочинця, кримінально-насильницької поведінки. Та й кримінологічна характеристика особи, що вчиняє насильницькі дії, буде цінною та повною лише за умови доповнення її віктимологічними характеристиками. У такому разі матимемо змогу уникнути однобічності кримінологічних досліджень, де особа й поведінка злочинця не доповнюються характеристиками жертви злочину, а розглядаються окремо, без зв'язку одна з одною. Вивчаючи жертву в різних аспектах і її роль у генезисі злочину, кримінальна віктимологія виходить із того, що поведінка особи за своєю природою може бути не тільки злочинною, а й необачною, ризикованою, легковажною, розпущеною, інколи провокаційною, отже, небезпечною для самої себе, що, природно, збільшує її схильність до злочинних зазіхань. У цьому плані додаткового значення набувають характеристики особи: вік, стать, соціальний статус, виконувані соціальні ролі, професія, готовність діяти в критичній ситуації певним чином, а також навколишнє середовище, конкретна ситуація, поведінка третіх осіб тощо. Сполучення об'єктивних і суб'єктивних чинників і їх взаємодія впливають на здатність тієї або іншої особи стати потерпілою від злочину.

Ключові слова: жертва, поведінка, форма, класифікація.

Leha R. V. Victim of violent crimes – a key concept of victimology

Abstract. Ukraine, at the present stage of its development, is experiencing a deep social and political crisis, and within its limits the increasing criminalization of many spheres of life, both at the level of mass phenomena and at the individual level. The consequence of such a negative situation is the deterioration of state control over crime (from its individual manifestations to terrorist), lower living standards of many families, increased sensitivity of society to psychologically irritating factors, legal nihilism and as a result of violence. This requires practitioners and scientists to continue to study this phenomenon and develop adequate preventive, criminological, criminal law, etc. measures to neutralize threats and in general the possibility of its occurrence. It is impossible to study violence without studying its consequences and preconditions, as well as the object of such violence.

The interest in the victim, in fact, is due to the fact that he is a necessary element of criminogenic conflict – one of the components, along with the identity of the offender, criminal and violent behavior. And the criminological characteristics of a person who commits violent acts will be valuable and complete only if it is supplemented by victimological characteristics. In this case, we will be able to avoid one-sided criminological research, where the identity and behavior of the offender are not supplemented by the characteristics of the victim of the crime, but are considered separately, without connection with each other. Studying the victim in various aspects and his role in the genesis of crime, criminal victimology assumes that a person's behavior can be inherently not only criminal but also reckless, risky, frivolous, promiscuous, sometimes provocative, and therefore dangerous to himself, which, of course, increases her propensity for criminal encroachment. In this regard, the characteristics of the person are of additional importance: age, gender, social status, social roles, profession, willingness to act in a critical situation in a certain way, as well as the environment, specific situation, behavior of third parties, etc. The combination of objective and subjective factors and their interaction affects the ability of a person to become a victim of crime.

Key words: victim, behavior, form, classification.

У реалізації віктимних потенційних жертв, як правило, певну роль відіграє взаємодія їхніх суб'єктивних якостей і зовнішніх обставин. Ступінь віктимності визначається підсумовуванням ситуативного й особистісного компонентів, тому найчастіше ми маємо справу зі шкодою як наслідком реалізації особистісної та ситуативної віктимності.

Зокрема, ступінь селективної (спеціальна) віктимізації рішуче визначається професійною зайнятістю, тому це ситуативне, характерне для того, щоб знайти потенційну жертву в небезпечних ситуаціях. Водночас потенційна жертва може стати реальною лише тому, що опинилася в несприятливій ситуації, а зовсім не через те, що її особистісні якості або поведінка сприяли тому, що сталося.

У різний час питання, що стосуються вчення про жертву, розробляли вітчизняні й зарубіжні фахівці, серед яких можна згадати С.Б. Алімова, О.Д. Бойкова, П.С. Дагеля, О.М. Джужу, А.І. Долгову, В.Є. Квашиса, В.П. Коновалова, О.М. Костенка, Н.Ф. Кузнецову, В.С. Мінську, О.Є. Михайлова, Є.М. Моїсеєва, В.І. Полушинського, Д.В. Рівмана, В.Я. Рибальську, В.О. Тулякова, В.С. Устинова, Г.Й. Шнайдера, С.П. Щербу й інших, проте тема залишається надалі актуальною.

Б.М. Хохлист виділяє такі характерні ознаки особистості, в основі яких формується віктимологічний потенціал індивіда:

1. Біологічні властивості, наприклад, фізичний розвиток, фізичні вади, до цієї групи належить і вік.

2. Віктимологічний потенціал утворюється також під впливом таких психічних властивостей особистості, як відсутність захисних механізмів, агресивність тощо.

3. Властивості особи, набуті з громадського становища, і навіть з економічного становища особи.

4. Для виникнення й розвитку більшості злочинів характерні взаємозв'язки поведінки жертви та поведінки злочинця, наявність специфічних відносин з-поміж них. Інакше кажучи, злочинець і його жертва надають один одному взаємовплив не тільки в момент учинення протиправного акта, а й у злочинній ситуації [1, с. 57].

Взаємини злочинця та його жертви дають змогу чітко виділити три види відносин між ними: випадкові, невизначені, зумовлені.

Випадкові – це такі взаємини між злочинцями та жертвою, які виникають мимоволі й не залежать від волі та бажання. При випадкових відносинах поведінка жертви зазвичай відіграє нейтральну роль у генезі злочину, а в діях правопорушника відсутній прями́й умисел – досягнення цього протиправного результату. Такий вид взаємин часто зустрічається в злочинних актах, учинених із необережності. У більшості випадків при цьому між злочинцем і жертвою в злочинній ситуації не простежується жодних стосунків чи зв'язків, нерідко вони навіть не знайомі один із одним. Але навіть за наявності будь-яких відносин чи зв'язків вони прямого ставлення до конкретного злочину не мають і на дії правопорушника ні вони, ні поведінка жертви жодного впливу не чинять.

До невизначених відносяться такі взаємини між злочинцем і його жертвою, які складаються виключно з ініціативи правопорушника, за пасивної ролі потерпілого в генезі конкретного злочину. Для зародження цих взаємин характерним є вибір злочинцем своєї жертви та відносна короткочасність їх протікання. Вибір злочинцем своєї жертви здійснюється за певними факторами та передумовами. Для правопорушника, який прийняв рішення вчинити злочин, спонукальним стимулом до протиправної дії є фактори, пов'язані з особистістю потерпілого, його становищем і поведінкою, а також умови, що послаблюють опір можливої жертви, обмежують критичне сприйняття нею ситуацій, що нею спричиняється, а також інші умови, які полегшують досягнення правопорушником наміченої злочинної мети.

Зумовлені – такі взаємини між правопорушником і його жертвою, в основі яких лежать особисті якості, особливості поведінки й умов життя або інші обставини, пов'язані з особистістю постраждалого. Якщо при невизначених відносинах потенційний злочинець, виходячи зі своєї антигромадської установки, як правило, здійснює вибір більш підходящої на його думку жертви, то при визначених відносинах злочинцю немає необхідності вибирати жертву, його агресивна реакція прямує саме проти цього індивіда. За такого типу взаємин жертва нерідко зумовлена задовго до скоєння злочинного посягання. Зумовлені взаємини характеризуються зазвичай відносною тривалістю

протікання, часом багаторічною, із зародження злочинного задуму протиправного дії до його реалізації, навіть тим, що гуртуються вони зазвичай більш-менш на усталених зв'язках між злочинцем і його жертвою.

За певних, а ще більшою мірою зумовлених відносин між злочинцем і його жертвою особисті якості, особливості поведінки й інші обставини, що відносяться до фігури потерпілого, відіграють важливу роль у генезі багатьох злочинів. Становище можливої жертви, спосіб її життя, особливості поведінки в сукупності з формами та ступенем взаємозв'язків із потенційним правопорушником можуть сприяти зародженню у свідомості останнього злочинного задуму, стимулювати його антигромадську установку, підказати спосіб і засоби скоєння злочину, причому можлива жертва нерідко навіть не підозрює про це, а тому не здатна вжити жодних запобіжних захисних заходів.

Сучасний стан наукових досліджень у галузі віктимології ще не дає змогу достовірно визначити, хто може бути жертвою злочину.

Жертва, за Гентигом, має більше розглядатися як пасивний об'єкт, оскільки вона активний суб'єкт процесу криміналізації. Жертва (постраждалий) бере участь в ініціюванні та здійсненні делікту [2].

З віктимологічних позицій жертва – це особа, яка постраждала від злочину, незалежно від того визнана вона формально такою чи ні.

Жертва – це людина, яка в результаті суб'єктивного бажання злочинця або об'єктивно сформованих обставин зазнала фізичного, морального чи майнового збитку від протиправного діяння, незалежно від того чи визнали її за законом у встановленому порядку як потерпілою й чи оцінює вона себе такою суб'єктивно [3, с. 159].

Термін «особистість жертви злочину» повинен використовуватися умовно, як відносне, збірне визначення особистісних якостей і якостей сукупності всіх постраждалих від злочинних посягань. Відносність цього терміна пояснюється тим, що фактично неможливо сконструювати універсальне поняття «особистість жертви злочину», що характеризувалося б однією або декількома спільними якостями для всіх осіб, які постраждали від злочину, оскільки соціальні, психологічні та біофізичні характе-

ристики, наприклад, жертв убивств і крадіжок, зґвалтування та шахрайств далеко не ідентичні. Хоча стосовно жертв і певних видів злочинів можна назвати більш-менш характерні якості особистості потерпілих.

Варто мати на увазі, що зв'язок між певним формуванням особистості (негативним або позитивним), її поведінкою (належною або неналежною) та скоєнням проти неї злочину не жорсткий, а ймовірнісний, саме цим і пояснюється відсутність фатальної схильності людини навіть із підвищеною віктимністю ставати жертвою злочинного зазіхання.

Таким чином, жертвою злочину є будь-яка фізична особа, якій злочинцем завдано будь-якої шкоди. На відміну від суб'єкта злочину, який є осудною особою, яка досягла певного віку, жертвою злочину може стати кожна жива людина з моменту її народження до її смерті.

У межах криміногенної ситуації поведінка жертви може бути оцінена так:

1. Нейтральна – це така жертва, становище, спосіб життя або поведінка якої жодною мірою і ступенем не можуть бути визнані задовільними з точки зору як права, так і суспільної моралі й такими, що впливають на зародження та розвиток злочину, можна сказати, що це позитивна жертва, «трагедія» якої полягає в тому, що за збігом обставин вона перебуває зі злочинцем у певних стосунках. Акт злочинної агресії проти жертв цього типу виглядає, здавалося б, не мотивованим.

2. Жертва-співучасник – це особа, яка зазнала моральної, фізичної або майнової шкоди в результаті «співавторства» в скоєнні злочину. Співучасть жертви в скоєнні злочинного акту може виявитися у двох формах: активній і пасивній. У тих випадках, коли жертва свідомо погоджується на участь у злочині, тобто на заподіяння їй шкоди, є активна форма співучасті. При пасивній формі співучасті жертва, хоч і не висловлює жодної згоди на участь у злочині, усе ж таки допускає вчинення протиправного акту внаслідок помилки, байдужості, апатії, незнання характеру правопорушення, психічної неповноцінності чи з іншої причини.

3. Провокуюча жертва – найбільш поширений тип жертви злочину, що розвивається на основі специфічних взаємин між злочинцем і потерпілим. Провокуюча – це така жертва,

яка власними діями штовхає потенційного злочинця на протиправний акт, створює чи сприяє створенню сприятливої ситуації для скоєння злочину. Провокуючі дії жертви також можуть виявлятися у двох формах: активної та пасивної провокації.

Особливе віктимологічне значення має, безумовно, неправомірна поведінка жертви, яка зазвичай є джерелом конфлікту й провокацією вчинення злочину. Її форми різні: від фізичного чи психічного насильства стосовно злочинця або його близьких до їх образи, виявів неповаги до громадського порядку та загально визнаних норм моралі. Випадки неправомірної поведінки потерпілих найчастіше зустрічаються при вчиненні таких злочинів, як убивство, тілесні ушкодження, згвалтування, грабежі, розбої тощо.

Дослідження показали дуже різноманітну роль поведінки потерпілого в генезисі злочину. Так, за даними В.А. Номоконова, поведінка потерпілого мала такий характер:

а) перешкождала вчиненню злочину, наприклад, опір злочинцю, – у 26,5% випадків;

б) нейтральна стосовно злочину, тобто не створювала ні умов, ні перешкод для цього, – у 29,4% випадків;

в) сприяла вчиненню злочину, об'єктивно створюючи сприятливі умови для його вчинення, – у 33,4% випадків;

г) провокувала злочин, тобто така, що стала приводом, породила мотив і мету його вчинення, – у 10,7% випадків [4, с. 62].

Активна форма спостерігається у випадках, коли можлива жертва своїми діями прямо й безпосередньо викликає злочинну агресію в правопорушника. Проте залежно від психічного ставлення, активної провокації жертви до злочинного діяння її дії можна поділити на пряму провокацію та непряму. При прямій провокації жертва бере на себе ініціативу вчинення проти неї злочину, наприклад, людина просить когось заподіяти їй каліцтво, щоб ухилитися від призову на військову службу. За непрямої провокації жертва своїми діями викликає проти себе злочинну агресію. Так буває у випадках скоєння злочинів при перевищенні меж необхідної оборони, заподіяння шкоди жертві, яка перебуває в стані сильного душевного хвилювання.

Пасивна форма провокації виявляється в небалих, необережних та інших діях мож-

ливої жертви, що створюють сприятливу можливість скоєння злочинцем протиправних діянь. Наприклад, залишення речей без нагляду, неприйняття належних запобіжних заходів.

У юридичній літературі запропоновано різні класифікації жертв. Так, Л.В. Франк класифікує потерпілих залежно від ознак злочину, їх ставлення до злочинця, за демографічними ознаками й морально-психологічними особливостями.

Д.В. Рівман поділяє жертв злочинів на агресивних, активних, ініціативних, пасивних, некритичних, нейтральних.

Ю.А. Антоян вважає, що приводом до вчинення злочину можуть бути тільки провокативні дії потерпілих.

А.В. Зелінський класифікує віктимну поведінку за її характером: конфліктна, коли потерпілий створює конфліктну ситуацію або бере активну участь у конфлікті, що виник (є ініціатором бійки або вступає в бійку в процесі на боці однієї зі сторін). Особливими різновидами такої поведінки є необхідна оборона, затримання злочинця, правозахисна активність.

Провокуюча – демонстрування багатства, екстравагантна зовнішність, неправильна поведінка жінки, що створює уявлення про її доступність, тощо. Легковажна – довірливість і наївність неповнолітніх та інших осіб, що неспроможні опиратися нападаючому, створення аварійних ситуацій на дорогах пішоходами й водіями тощо. Систематизувавши наявні точки зору із цього приводу, В.Г. Лихолоб дійшов висновку, що поведінка потерпілих може бути поділена на:

– провокуючу – образа, приниження, напад, знущання;

– позитивну (не провокуючу);

– нейтральну щодо впливу на злочинця;

– пасивну – характерна для взаємодії близьких родичів.

При цьому В.Г. Лихолоб зазначає, що поведінка потерпілого може мати характер не однієї, а кількох указаних груп. Однак, урешті-решт, вона зводиться до одного з наведених за принципом переважання найбільш значимих у кримінологічному плані факторів [5, с. 26].

Особливе віктимологічне значення має провокуюча поведінка жертви внаслідок її високого віктимного потенціалу. Дуже часто така

поведінка є приводом і джерелом конфлікту. Жертві може бути завдано шкоди внаслідок її необачливих дій, неправильної оцінки ситуації, а через це й неправильної поведінки. До ситуацій, коли в результаті поведінки жертви створюється об'єктивна можливість учинення злочину, належать також відсутність необхідної реакції на злочинні чи інші негативні дії, невчинення опору діям злочинця.

Традиційна класифікація базується на критеріях, близьких до щоденної практики: жертви умисних чи необережних злочинів, винні чи невинні, заздалегідь намічені чи випадкові, жертва-співучасник. Але ці критерії не задовольняють потреб науки і практики, оскільки повністю не розкривають усіх механізмів взаємодії потенційної жертви та злочинця. Кримінологи України вважають, що основним критерієм для класифікації потерпілих від злочинів є ступінь віктимності.

На цій підставі вчені пропонують таку класифікацію жертв:

1. Випадкова жертва, тобто особа стає жертвою в результаті збігу обставин. Взаємини, що виникають, не залежать ні від волі чи бажання жертви, ні від волі чи бажання злочинця.

2. Жертва з незначними якостями ризику, тобто особа, якій притаманні, як і всім нормальним людям, фактори ризику, віктимність якої зненацька різко підвищується під впливом конкретної несприятливої ситуації.

3. Жертва з підвищеними якостями ризику, тобто особа, стосовно якої діє комплекс факто-

рів ризику. До цієї групи належать два основні типи жертв:

– жертви необережних злочинів, коли характер виконуваної ними роботи або їхня поведінка в громадських місцях містить підвищену віктимність;

– жертви умисних злочинів, соціальний статус яких при виконанні ними їхніх соціальних ролей містить підвищений ризик віктимності. Останніми роками до видів діяльності, що мають підвищену віктимність, додалася й така, як зайняття бізнесом.

4. Жертва з високим рівнем ризику. Морально-соціальна деформація такої особи практично не відрізняється від правопорушників і характеризується стійкою її антисоціальністю (повії, наркомани, алкоголіки тощо) [6, с. 101].

Класифікація та типологія жертв потребують подальшої розробки, установлення критеріїв, що визначають роль жертви в різних юридично значущих ситуаціях, що потребує спільних зусиль кримінологів, психіатрів, психологів та інших суміжних спеціальностей.

Розробка віктимологічної типології безпосередньо пов'язана з вирішенням практичних завдань щодо боротьби зі злочинністю й обмеження віктимізації в суспільстві. Визначення виду жертви (складання її «портрета») полегшує діяльність відповідних органів щодо відшукування потенційних жертв і проведення з ними колективної чи індивідуальної профілактичної роботи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Хохлыст Б.Н. Факторы, формирующие виктимность. *Вопросы борьбы с преступностью*. Москва, 1984. Вып. 41. С. 57.
2. Hentig H. *The criminal and his Victim*. New Haven, Yale Univ. Press, 1948.
3. Понтер Кайзер. *Криминология*. Москва : Юрид. лит., 1979. 319 с.
4. *Криминологічна віктимологія : посібник / за заг. ред. професора О.М. Джужі*. Київ : Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2006. 416 с.
5. *Криминология : учебник / В.Г. Лихолоб, В.П. Филонов, О.И. Коваленко, А.Е. Михайлов*. Киев-Донецк, 1997. 398 с.
6. *Криминология : підручник / за заг. ред. О.М. Джужі*. Київ : Юрінком Інтер, 2002. 468 с.